

ΑΡΧΑΙΟΝΙΑ

REGIONÁLIS
TUDOMÁNYOS
ÉVKÖNYV

61.
2023.

ARRABONA

61.

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történelmi Múzeum

- alapítva 1859 -

GYŐR
2023

ARRABONA 61. 2023
Regionális Tudományos Évkönyv

Szerkesztőbizottság:

Barna Attila, Csiszár Attila, Czigány Dávid, Horváth József, László Csaba (elnök),
N. Matus Zsanett (titkár), Németh Veronika, Oross András, Szalay Balázs, Vajk Ádám

Felelős szerkesztő:

Nemes Gábor

Szerkesztők:

Cserhalmi Zoltán, Kelemen István

Olvasószerkesztő:

N. Matus Zsanett, Világi Dávid

Külső lektorok:

Gabler Dénes, Ilon Gábor, Korpás Zoltán, Kruppa Tamás, Pandur Ildikó, Vizi Márta

Rezümék fordítása (angol):

Kovács Lajos

Arculatterv és technikai szerkesztés:

Tanai Csaba Taca

A kiadvány megjelenését támogatta:

Győri
Egyházmegyei
Gyűjteményi Központ

Nemzeti
Kulturális
Alap

SOPRONI MÚZEUM
ALAPÍTVÁNY

ISSN 0571-1304

Kiadja: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum

Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft.

Megjelenik: 300 példányban

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Mrenka Attila

BRONZTŰK A SOPRONI VÁRHELYRŐL I.9

Agócs Nándor – Mosoni Molki – Szabó Ernő

ÚJ RÓMAI OLTÁR GYŐRBŐL.....43

AZ ÉSZAK-DUNÁNTÚL A TÖRÖK KORBAN (1526–1686)

Kanász Viktor

SZÁSZ MÓRIC 1552. ÉVI MAGYARORSZÁGI HADJÁRATA ÉS GYŐRI TÁBOROZÁSA61

Lakatos Bálint

HALÁL BÉCSÚJHELYEN

Somogyi János győri kereskedő és Magyar Ferenc hagyatéka, 1590–159191

Tusor Péter

ÚJABB TÖRÖK HÁBORÚ VASVÁR UTÁN?

Antonio Pignatalli nuncius jelentései (1668–1670)113

B. Benkhard Lilla – Ivicsics Péter – Mentényi Klára – Simon Zsófia – Söptei Imre

MŰHELYBŐL LAKÓHÁZ

A kőszegi Dózsa György utca 1. építés- és tulajdonlás-története
a 17. század közepétől napjainkig.....151

Rakonczay Rita

KÁLYHACSEMPÉK A KISALFÖLDÖN A 17. SZÁZADBAN.....189

TŰZZEL, VASSAL. I. MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZETI KONFERENCIA 2022. május 25., Apátúr ház, Győr

Pandur Ildikó

REPREZENTATÍV ÉS POLGÁRI

Műkovácsképzés és a budapesti Jungfer-műhely

iskolateremtő szerepe Magyarországon249

Tóth István

MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZEK SZEGEDEN A 20. SZ. MÁSODIK FELÉTŐL 1944-IG271

Pápai Emese

ARANYKOSZORÚS MŰKOVÁCS MESTEREINK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT281

Kriston-Vízi József – Dömötör Tibor Attila

TIRINGER FERENC MŰLAKATOS, ARANYKOSZORÚS KOVÁCSMESTER

TECHNIKAI ÉS MOTÍVUMMEGOLDÁSAI305

<i>Huszár Mihály – Szabó Béla</i>	
HIKMAN BÉLA MARCALI MŰLAKATOSMESTER PÁLYAKÉPE ÉS IPARMŰVÉSZETI ÖRÖKSÉGE.....	321
<i>Lénárd Anna Alina</i>	
KITLINGER KÁLMÁN ÖTVÖS-IPARMŰVÉSZ MUNKÁSSÁGA	337
<i>Pálinkás Szilvia</i>	
AZ IPARMŰVÉSZETTÉ EMELT KOVÁCSOLTVAS-MŰVESSÉG BEMUTATÁSA LEHOCZKY JÁNOS KOVÁCS IPARMŰVÉSZ ÉS LEHOCZKY TIVADAR FÉM SZAKRESTAURÁTOR MUNKÁSSÁGÁN KERESZTÜL.....	353
SZEMLE	
<i>Léhner Zita</i>	
Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetőik és szórványleletek a Nyugat-Dunántúlon I. A Magyarországtudató Intézet Kiadványai 52. Budapest, 2022.	387
<i>Balázs Livia</i>	
Bivio 2020. Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből. Szerk. Mátyóki János, Pintér Gábor. Budapest, Evangélikus Országos Gyűjtemény, [2021].	391
<i>Dominkovits Péter</i>	
Arrabona Jaurinum Giavariono Raab Győr. Egy város emléke metszeteken és képeken. Szerk.: Fazekas István. Győr–Budapest, 2021.	407
E SZÁMUNK SZERZŐI	411

SUMMARY

STUDIES

<i>Attila Mrenka</i>	
BRONZE PINS FROM SOPRON VÁRHELY I.	9
<i>Nándor Agócs –Molki Mosoni –Ernő Szabó</i>	
NEW ROMAN ALTAR FROM GYŐR	43
NORTHERN TRANSDANUBIA IN THE TURKISH ERA (1526–1686)	
<i>Viktor Kanász</i>	
MAURICE OF SAXON'S CAMPAIGN IN HUNGARY AND HIS ENCAMPMENT AT GYŐR IN 1552	61
<i>Bálint Lakatos</i>	
DEATH IN WIENER NEUSTADT The Inheritance of János Somogyi, a Merchant of Győr and Ferenc Magyar, 1590-1591	91
<i>Péter Tusor</i>	
ANOTHER TURKISH WAR AFTER THE VASVÁR PEACE TREATY? Reports of Nuncio Antonio Pignatalli (1668–1670)	113
<i>Lilla B. Benkhard – Péter Ivicsics – Klára Mentényi – Zsófia Simon – Imre Söptei</i>	
FROM A WORKSHOP TO A DWELLING HOUSE The Construction and Ownership History of 1 Dózsa György Street, Kőszeg, from the Mid-17th Century to the Present Day	151
<i>Rita Rakonczay</i>	
STOVE TILES IN THE KISALFÖLD REGION IN THE 17 TH CENTURY	189
WITH FIRE AND IRON	
1ST. BLACKSMITH APPLIED ART CONFERENCE	
25 May 2022, Apátúr House, Győr	
<i>Ildikó Pandur</i>	
GOGOL'S CLOAK AND JUNGFER'S WORKSHOP Blacksmith Applied Art Training and the Role of the Jungfer Workshop in Budapest as a Model School in Hungary	249
<i>István Tóth</i>	
BLACKSMITHS APPLIED ARTISTS IN SZEGED FROM THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY TO 1944.....	271
<i>Emese Pápai</i>	
OUR MASTER BLACKSMITHS WITH GOLD BRAID BETWEEN THE TWO WORLD WARS	281

<i>József Kriston-Vízi – Attila Tibor Dömötör</i>	
TECHNICAL AND MOTIF SOLUTIONS OF MASTER BLACKSMITH WITH GOLD BRAID FERENC TIRINGERI.....	305
<i>Mihály Huszár – Béla Szabó</i>	
THE CAREER AND ARTISTIC HERITAGE OF BÉLA HIKMAN, MASTER BLACKSMITH FROM MARCALI	321
<i>Anna Alina Lénárd</i>	
THE WORK OF KÁLMÁN KITLINGER, A GOLDSMITH APPLIED ARTIST.....	337
<i>Szilvia Pálinkás</i>	
THE ART OF WROUGHT IRONWORKING THROUGH THE WORK OF THE BLACKSMITH APPLIED ARTIST JÁNOS LEHOCZKY AND THE METAL RESTORER TIVADAR LEHOCZKY.....	353
 REVIEWS	
<i>Zita Léhner</i>	
Ciprián Horváth: The Magyar Conquest of the Carpathian Basin and Early Árpadian Age Graves, Cemeteries and Scattered Sites in Western Transdanubia I. A Magyarországtudató Intézet Kiadványai 52. Budapest, 2022.	385
<i>Livia Balázs</i>	
Bivio 2020. Studies from the Workshop of the National Lutheran Library. Ed. János Mányoki, Gábor Pintér. Budapest, Evangélikus Országos Gyűjtemény, [2021].	391
<i>Péter Dominkovits</i>	
Arrabona Jaurinum Giavariono Raab Győr. The Memory of a City in Engravings and Images. Ed. by István Fazekas. Győr–Budapest, 2021.	407

Agócs Nándor – Mosoni Molki – Szabó Ernő

ÚJ RÓMAI OLTÁR GYŐRBŐL

Lelőkörülmények

Győrött, az Apáca utca 36. (6731 hrsz.) alatti, műemlék¹ lakóépület felújítási munkálatai során, 2022 januárjában a kivitelezők az épület délnyugati udvari homlokzatán, a kapualj melletti fal nyugati sarkánál két faragott kőemlékre lettek figyelmesek. (1. kép) A romantikus stílusban épült 19. századi lakóház alapozásának² felső részébe épített faragványokról értesítették Györke Rékát,³ a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum régészét, aki 2022. január 4-én szemlét tartott a helyszínen. Megállapította, hogy a kőemlékek régészeti korúak. Ezt a Győr-Moson-Sopron Megyei Kormányhivatal Győri Járási Hivatal Építésügyi-, Örökségvédelmi és Műemléki Osztálya munkatársai is megerősítették a 2022. január 21-én történt újabb helyszíni szemle alkalmával, így sor került a faragványok kiemelésére. Ekkor derült ki, hogy a kőemlékek a római korra tehetőek.⁴ Noha a két töredékes darabot közvetlenül egymás mellé építették be a házalapba, az összetartozásuk kizárható.⁵

1. kép
Az épület alapozásába befalazott faragott kövek
(Fotó: Györke Réka)

¹ Törzsszám: M2989.

² A telken a 17. századtól már állt egy alapincézett épület, részben ennek alapfalaira épült a 19. századi lakóház: LÁSZLÓ – M. KALÓ – SZÉCSI: Műemléki vizsgálat 5.

³ Ezúton is köszönjük Györke Rékának, hogy átengedte a kőemlék közlését.

⁴ GYÖRKE: Jelentés.

⁵ Az itt részletesen nem tárgyalt, felirat nélküli darab legnagyobb magassága 52 cm, szélessége 42 cm, vastagsága 35 cm. A felső részét ferdén levágták.

2. kép

Az Apáca utcai oltár-középblokk balról, szemből és jobbról

(A szerzők felvétele)

A felirathordozó

A feliratos köemlék egy oltár töredékes középrészeként azonosítható. Vélhetően sokáig a szabadban állt, mert a teteje kónikusra kopott. Emellett további sérülések sújtották, leginkább a frontális oldalát, ahol a jelenlegi felületnek mindössze harmadán figyelhető meg a faragvány eredeti felszíne. Jobb alsó sarkát ferden levágták, a bal oldalon az eredeti alsó sík részben megmaradt. A falszerkezetben elfoglalt helye alapján a jobb alsó sarok levágására nem az újkori beépítéskor került sor, az egy korábbi újrafelhasználás során történhetett. Az oltár díszítetlen, simára csiszolt hátoldala őrződött meg a legteljesebb állapotban. A töredék legnagyobb magassága 80 cm, szélessége 45 cm, vastagsága 40 cm, anyaga mészkő. (2. kép)

A középblokk bal oldalán egy plasztikusan faragott, köralakú keretbe foglalt, hatszirmú rozetta látható. A rozetta szíromlevelei tagoltak. A pannoniai kőfaragói motívumkincsben igen gyakori rozetta-ábrázolások esetén a köralakú keret meglehetősen ritka. Szepulchrális kontextusban Gáspár Dorottya kísérte meg a faragvány értelmezését, aki „csillagrozettaként” definiálta a körrel körülvevett hatszirmú rozettát. Véleménye szerint a térirány jelzésére szolgált.⁶ A pannoniai

⁶ „A kérdés az, csillag-e az ábrázolás. Feltételezem, hogy nem csillag, hanem a térirány jelzése. Visszatulok arra a vertikális keresztre, amelyet az égi egyenlítő és a sarkokat összekötő tengely képez. Ha a napégyenlőségi pontokat és a napfordulók pontjait, vagyis azokat a pontokat, ahol az ekliptika az égi egyenlítőt metszi, összekötjük, akkor horizontális keresztet kapunk. A két kereszt egyetlen középpontban, egymásra merőlegesen metszi egymás szarait, amelyek így hat térirányt (két kereszt szár ugyanis egybe esik) jelölnek ki.” GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek 128–129. A Gáspár által összegyűjtött példák egy kivétellel (Nr. 473 = Lupa 12688) mélyített körben (Nr. 109 = Lupa 2781), vagy csak karcolásszerűen meghúzott körben „kiszerszertett” rozetták (Nr. 12 = Lupa 719, Nr. 470 = Lupa 3351).

3. kép

Urceus és rozetta díszű, nyél nélküli *patera* egy Roma városi hamvurna mellékoldalain
(Fotó: Suppllt Imagines – Roma III 3909 alapján)

oltárokon jobbra a fejezeten, az *abacus* frontális oldalának közepén,⁷ esetleg a középblokk frontális oldalán⁸ találunk körbe foglalt rozetta díszítést. Az oltárkövek mellékoldalain leggyakrabban az áldozati szertartás kellékeit ábrázolták, köztük a *paterát*. Szabó Klára 41 pannoniai oltárt gyűjtött össze, amelyek mellékoldalain edényábrázolások figyelhetők meg. Sematikus *pateraként* értelmezte a plasztikusan megformált, egyszerű körábrázolást is.⁹ Köemlékek faragványairól és leletként is ismert az a nyél nélküli *pateratípus*, amelynek közepét rozetta díszítette (*Blütenschale/ Rosettenschale*).¹⁰ Véleményünk szerint az Apáca utcai oltár bal mellékoldalán egy ilyen áldozati *patera* figyelhető meg, amelynek ellenoldali ábrázoláspárja legtöbbször az *urceus* volt.¹¹ (3. kép)

Hatszirmú rozettával díszített, nyél nélküli *paterát* találunk Caius Iulius Commodus Orfitianus helytartó Puzstamarótról előkerült oltárán is,¹² amelyet a gyógyító Nympháknak állított fogadalomból. A 169-re datált oltár kidolgozása a pannoniai kőfaragványok viszonylatában magas színvonalat képvisel, a jobb mellékoldalán megjelenített *urceus* és a bal oldali rozetta díszű *patera* kivitelezése igen aprólékos. A *patera* virágdíszén a szíromlevelek és a magház (azaz a *patera omphalosa*) mellett megfigyelhetők az ivarlevelek, így a porzószálak és portokok is. (4. kép)

⁷ HAMPEL: A pannoniai oltárok 26. Az oltárfejezeteken a *pulvini* végeit díszítő rozetták esetében a kör alakú keret a párnák alakja miatt mutatkozik, ezért ezeket nem vehetjük számításba.

⁸ BESZÉDES: Auswertung 313–314. Tabelle 7. = BESZÉDES: A bölskei kőfaragványok 354. 7. táblázat.

⁹ SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen Kat. 1, Abb. 2 (*urceus* és sematikus *patera*) = Lupa 8926.

¹⁰ „[...] so wird *Blütenschale*, die nichts anderes als die bis in orientalische Kunst hinauf zu verfolgende, nur durch Umrandung zur Schale zusammengefaßte Rosette ist, der Beginn einer Reihe vielfach variiert Schalen dieses Types in römischer Kunst.” SCHAEWEN: Römische Opfergeräte 25–31., különösen: 28. Lásd még: SIEBERT: Instrumenta Sacra 43–44.

¹¹ A *patera* általában a jobb, az *urceus* a bal mellékoldalon tűnik fel: HERMANN: Römische Götteraltäre 40–41. Ám Pannoniában sem számít kivételesnek a bal mellékoldalon ábrázolt *patera*: SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen Kat. 3 (= Lupa 7955), 12 (= Lupa 12930), 18 (= Lupa 9164), valamint: Lupa 5616, 5621, 5687, 6387, 8015, 8923, 9349, 10322, 12641, 12676, 22704, 22633.

¹² SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen Kat. 23 (= Lupa 5978 = CIL III 10595). Szabó Klára felcserélte a mellékoldali ábrázolások helyét.

4. kép

Rozettával díszített, nyél nélküli *patera* és *urceus* a CIL III 10595 oltár mellékoldalain
(A szerzők felvétele)

A győri oltár jobb mellékoldalára – a bal oldali faragványhoz képest némileg alacsonyabb magasságban – egy gömbölyű gyümölcsökkel teli, füllel rendelkező kosarat faragtak ki. Amennyire megállapítható, egy kerek vagy ovális aljú, „fenekes” kosárról van szó, amelyet egyetlen füllel láttak el. A kosártest szélessége némileg meghaladja a magasságát, fenekének és szájának átmérője közel azonos, míg a merev kosárfal középtájon enyhén beszűkül. A latin nyelvben a kosarak jelölésére több mint 30 terminust találunk, ezek megfeleltetése a fennmaradt kosárábrázolásoknak, valamint a kosárleleteknek igen nehéz feladat.¹³ Anne Viola Siebert háromféle kosártípust (*canistrum*, *cumerum*, *corbis*) nevezett meg, amelyeket a kultuszcselekmények során is használtak (*Opferkörbe*).¹⁴ Az önmagában álló gyümölcskosár-ábrázolás viszonylag ritka Pannoniában és kivétel nélkül szepulchrális környezetben fordul elő.¹⁵ A legkorábbi ezek közül Basia Solymáron előkerült sztéléje. Képmezőjében egy koszorú által körbevett, gyümölcsökkel teli, füles, lefelé keskenyedő, fonott kosár látható.¹⁶ Hasonló korú a syriai Nicopolisból származó Claudia Nonna Esztergomban előkerült sírsztéléje. Orommezőjében egy viszonylag magas, lefelé szűkülő, gyümölcsökkel teli kosár képét faragták ki.¹⁷ A

¹³ Legutóbb Magali Cullin-Mingaud kísérelte meg a tipológia kialakítását: CULLIN-MINGAUD: La vannerie 175–205. A római kosárformákhoz lásd még: WHITE: Farm Equipment 56–104.; GAITZSCH: Korb- und Seilerwaren 11–19.; KRAUSKOPF – SCHIPPOREIT: Körbe.

¹⁴ SIEBERT: Instrumenta Sacra 63–67. Lásd még: SCHAEWEN: Römische Opfergeräte 46–48.

¹⁵ A pannoniai síremlékek gyümölcskosár-ábrázolásaihoz lásd: GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek 76–77., 87.

¹⁶ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 62. = Lupa 5958.

¹⁷ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 55. = Lupa 7264.

5. kép

A feliratos mező hagyományos fotón, homogén textúrával, felszínmodellen és rajzon
(A szerzők grafikája)

mai Dunaújváros területén került elő az a háromtagú családot ábrázoló, töredékes sztélé, amelynek oromzatán egy szögre akasztott, füllel ellátott, lefelé keskenyedő, vastag fenekű, gyümölcsökkel teli kosár képe jelenik meg.¹⁸ A kiemelkedő kvalitású szekszárdi márványszarkofág fedelén, a hátsó sarokakroterionok oldalsó mezőjében is találunk egy-egy önmagában megjelenített gyümölcskosarat.¹⁹

A felirat

Az oltártörzs homlokzati oldalán a kimélyített feliratos mezőnek csak az alja maradt meg. Noha a bal oldali keretből ma már szinte semmi sem látható, a feliratos mező bal széle egyértelműen azonosítható. A viszonylag ép alsó keret alapján eredendően *cymatium inversum* vette körbe a feliratos mezőt. A jobb oldali keretből csupán a *cymatium* domború tagja azonosítható. A *titulus*ból mindössze a töredékes két alsó sor őrződött meg, valamint két betűfoslány a fölöttük lévő sorból. (5. kép) A megmaradt szöveg középre rendezett, a betűk szépen vé-

¹⁸ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 408. = Lupa 3112.

¹⁹ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 668. = Lupa 824.

settek, a szövegekép igényesen kialakított. A betűk magassága mindkét sorban 4,2–4,5 cm, a sorok közötti távolság 2 cm. A betűágyakban helyenként vörös festék nyoma látható. Az utolsó előtti sort a *PR* betűk nyitják, amelyeket sérült felület követ. A sérülés ellenére kivehető egy *A* betű csúcsa és egy *E* betű felső karja, a két betű ligatúrában állt. Ezt erősíti, hogy a rendelkezésre álló tér túl nagy egyetlen betűhöz, kettőhöz pedig kevés. A sérült rész után egy *F* betű következik, amit háromszög alakú *interpunctio* választ el a *LEG* betűktől. A sort egy lefelé mutató *punctum triangulare* zárja, ami a *G* betű két vége között helyezkedik el. Az utolsó sor elején egy *A* betű és egy hozzákapcsolt másik betű részlete látható, amelynek ívelt vonala az *A* csúcsából indul ki, így *B*, *P*, *R* esetleg *D* betű lehetett. Az ívelt vonal görbülete alapján utóbbi kevéssé valószínű. Noha egy *A* [^] *D* betűkapcsolat takarhatná a *legio* nevének rövidítését, ám nem ismerünk olyan feliratot Pannoniából, ahol az *Adiutrix legiók* valamelyike a csapattest sorszáma nélkül szerepelne.²⁰ A betűkapcsolatot követő, 7,5 cm-es, sérült szakaszon egyetlen betűrészlet sem azonosítható. A feliratot a *VIT* betűk zárják. A kézenfekvőnek tűnő *[pos]uit* állítmány nem problémamentes, ugyanis túlságosan kevés a hely a *POS* betűk számára. E betűknél nehezen képzelhető el betűkapcsolat.²¹ Felvethető, hogy valamely betű kimaradt a kőfaragó hibájából,²² vagy *littera minorként* vésték fel.²³ Az állítmány tárgya egyértelműbbnek tűnik, az utolsó sor *AR* betűkapcsolata magát a felirathordozó oltárt jelöli. Pannoniából eddig 30 biztos és 3 bizonytalan példát ismertünk az *ara* kifejezés valamely alakjának feliratos előfordulására, amelyeket Szabó Ádám gyűjtött össze és értékelt. A bizonyos példák közül 23 feliraton *accusativusban* álló oltármegjelölés (*aram* / *aras*) mellé 16 esetben – tehát elsődleges formulaként – a *posuit* / *posuerunt* állítmány járul. A rokonértelmű, rokонтartalmú formulák közül a győri oltáron az *aram solvit* is elképzelhető. Két feliraton az *accusativusban* álló oltármegjelölésre ugyancsak az *AR* suspensiót alkalmazták. Az állíttató mindkét esetben *legióban* szolgált.²⁴

A győri oltár alulról harmadik sorából mindössze egy *B* vagy *D* betű alja, valamint ezt követően egy függőleges *hasta* töredéke maradt meg. Amennyiben ezek a betűk egy *cognomenhez* tartoztak, egy *praefectus legionis* volt az oltárállító (vö. I. táblázat). A sorban utánuk mindössze két betűnek elegendő hely marad. Tekintve, hogy egy névről lehet szó, ez a két betű valószínűleg a “V” és az “S” lehetett. A szóba jöhető lehetőségek közül statisztikai alapon a *-dius*, vagy a *-bius*

²⁰ A CIL III 10394 feliratot – amelyet egy *praefectus legionis* állított – újabban a csapattest sorszáma nélkül idézik, noha azt kétséget kizáróan felvésték: EMION: Des soldats 75.

²¹ Vö. FEHÉR – KOVÁCS: Palaeographia 120–121. = FEHÉR: Nexus 32–33.

²² *p(o)suit* (pl. AE 1922, 69), *po(s)uit* (pl. CIL III 14207¹⁷).

²³ A *litterae minores* használatához Aquincum vonatkozásában lásd: FEHÉR – KOVÁCS: Palaeographia 123–124.

²⁴ SZABÓ Á.: Ara Pannoniában 239–275. Különösen: 1. táblázat. Az *AR* suspensióhoz lásd: Nr. 19 és Nr. 25.

végződés a legvalószínűbb,²⁵ noha *-btus*, *-bnus*, *-brus*, *-drus* végződésű nevekre is akad példa,²⁶ azonban ezek kevés kivétellel jelenleg nem adatoltak Pannoniából.²⁷

Elképzelhető, hogy az oltárállító nem egy *praefectus legionis*, hanem annak egy altisztje volt (vö. II. táblázat). A *praefectus legionis* stábjához tartozó altisztek (*officiales*)²⁸ közül – tekintettel a *B/D* betűre és a függőleges *hastára* – a *beneficiarius* / *librarius* / *adiutor* jöhet szóba.

Mindezek alapján az alábbi feliratfeloldási lehetőségeket javasoljuk:

- -]*b/di* [us] | *pr*[*a* ^ *e*]*f(ectus) leg(ionis)* | *a* ^ *r(am)* [*pos*]uit.

- -] *b(ene)f(iciarius)* | *pr*[*a* ^ *e*]*f(ecti) leg(ionis)* | *a* ^ *r(am)* [*pos*]uit.

A praefectus legionis tisztség

A *praefectus legionis* cím Domitianus uralkodása alatt jelent meg és fokozatosan felváltotta a korábbi *praefectus castrorum* megnevezést, végül Septimius Severus idejére általánossá vált a használata.²⁹ A pannoniai *legiók* esetében ez a folyamat nem rekonstruálható teljes egészében. Alig néhány *praefectus castrorum*ot említő felirat ismert (lásd: I. táblázat/Nr. 1–3), mindenesetre nincs pannoniai példa a cím 3. századi használatára. Vélhetően nemcsak a „táborparancsnokok” megnevezése, de a feladatkörük³⁰ is változott. Ezt jelzi, hogy Septimius Severus az általa 197-ben felállított három új *legio* (I Parthica, II Parthica, III Parthica) élére nem *senatori* rendű *legatus*okat, hanem a személyétől jobban függő, ugyanakkor komolyabb katonai tapasztalatokkal rendelkező lovagi rendű *praefectus*okat állított.³¹ Az egész hadsereget érintő változás csupán a Birodalom 3. századi válságának Gallienus-kori tetőzésekor zajlott le, vélhetően a 260-as évek elején.³² A *legiók* élén lovagi rendű *praefectus*ok váltották fel a korábbi *senatori* rendű *legatus*okat és a *legatus legionis* hatáskörében jártak el: *a(gens) v(ices) l(egati)* (lásd: I. táblázat/Nr. 9–10, 12–13). Egyes elképzelések szerint Gallienus a korábbi „táborparancsnokokra” bízta a *legiók* vezetését.³³

²⁵ A lehetőségekhez lásd az *a tergo* cognomen-indexeket: MÓCSY ET AL.: Nomenclator 351., 353–354. Valamint: SOLIN – SALOMIES: Repertorium 447–448. Pannoniából a következők ismertek: Aistomodius, Barbius, Bebius, Beladius, Eusebius, Fabius, Karodius, Concordius, Mannadius, Placidius, Polydius, Praesidius, Rodius, Vegabius, Vibius. MÓCSY: Die Bevölkerung 166., 196. BARKÓCZI: The population 304., 307–308., 311., 317., 320–322., 327.

²⁶ MÓCSY ET AL.: Nomenclator 382, 389. Valamint: SOLIN – SALOMIES: Repertorium 469.

²⁷ Pannoniából csak a következők ismertek: Sabrus, Suadru, Tudrus. MÓCSY: Die Bevölkerung 188., 191, 193.

²⁸ Az *officium praefecti (castrorum) legionis*hoz lásd: DOMASZEWSKI: Die Rangordnung 40; STAUNER: Das offizielle Schriftwesen 168–170.; ALBANA: Aspetti 26–29.

²⁹ Összefoglalóan a korábbi irodalom kritikájával: DOBSON: Kritische Betrachtung XXXI–XXXII. Lásd még: ENSSLIN: Praefectus 1285–1290., 1323–1328.; OSIER: The Emergence 680–681.

³⁰ A „táborparancsnokok” feladatköréhez lásd: STAUNER: Das offizielle Schriftwesen 167–168.; STAUNER: Rationes 66. Anm. 141.

³¹ OSIER: The Emergence 675.; STROBEL: Strategy 272.; PISO: Zur Reform des Gallienus 129–137.

³² NAGY T.: Commanders. Különösen: PISO: Zur Reform des Gallienus 137–146.

Az ismert pannoniai feliratok alapján (lásd: I–II. táblázat) a győri felirat a 2. század végén, vagy a 3. században készülhetett, de még a Gallienus-féle reformok előtt. Az oltárfeliraton említett tisztség vélhetően a „táborparancsnok” volt, azaz nem a *legio* parancsnoka. A megőrződött szövegrészletben nem nevezték meg az egységet. Nincs okunk azt feltételezni, hogy valamelyik Parthica *legio praefectusa* szerepel a feliraton. E *legiók* pannoniai jelenlétére nincs adat.³⁴ Nem tudhatjuk, hogy az oltárt eredendően hol állították fel. A Győrben és környékén előkerült feliratok mindössze két *legio* nevét említik: a X Gemina egy,³⁵ a I Adiutrix öt feliraton tűnik fel.³⁶ Az újrafelhasznált kőemlék eredeti felállítási helye valószínűleg egyértelműen azonosította a szóban forgó *legiót*, ezért nem került megnevezésre a csapat egység a feliraton.

1. táblázat

A praefectus castrorum / legionis tisztség Pannoniában³⁷

Nr.	Kelt.	Név	Tisztség megnevezése	Irodalom	Lelőhely
1	100–114	[- -]	<i>praefectus [castr.?] leg. eiusdem*</i>	CIL III 11310	Vindobona
2	92–101 / 162–166	<i>L. Naevius Campanus</i>	<i>praef. kast. leg. IIII Fl.</i>	TitAq 333	Aquincum
		<i>L. Naevius Campanus</i>	<i>kast. leg. IIII Fl.</i>	TitAq 209	Aquincum
3	150–200	<i>M. Aeflanus Licinianus</i>	<i>praefectus castror.</i>	TitAq 498	Aquincum
4	2. sz.	<i>C. Pominius Decsianus</i>	<i>prae[f]. leg. II Ad.</i>	TitAq 296	Aquincum
5	3. sz. eleje	<i>M. Aur. Dionisius</i>	<i>praef. leg. II Adi.</i>	TitAq 534	Aquincum
6	218 után	<i>G. Iul. Valens</i>	<i>praef. leg. II Adi. P. F.</i>	TitAq 42	Aquincum
7	233	<i>G. Iul. Carinus</i>	<i>praef. leg. II Ad. P. F. [[A[lex.] Se[veriana]e]]</i>	TitAq 976	Aquincum
8	261–267	<i>P. Ael. Aelianus</i>	<i>praef. leg. II Adiut. protector Gallieni Aug. n. a. v. leg.</i>	AE 1965, 9	Ulcisia
	261–267	<i>Aelius Aelianus</i>	<i>praefectus leg. s. s. protector Aug.</i>	TitAq 508	Aquincum

³³ A vitát összefoglalja: EMION: Des soldats 76–79.

³⁴ Vö. WOLFF: Legio I Parthica; RICCI: Legio II Parthica; WOLFF: Legio III Parthica.

³⁵ Győr: AE 1908, 46.

³⁶ Győr: CIL III 4364; AE 1995, 1259d. Ménfőcsanak: AE 2013, 1235. Bónyrétaláp: CIL III 4363. Ravazd: CIL III 4375.

³⁷ A keltezéséknél mindkét táblázat a legújabb feliratkiadások javaslatait követi.

Nr.	Kelt.	Név	Tisztség megnevezése	Irodalom	Lelőhely
9	267	<i>Val. Marcellinus</i>	<i>praef. leg. prot. Aug. n. a. v. l.</i>	TitAq 67	Aquincum
10	268	<i>Aur. Frontinus</i>	<i>praef. leg. eiusdem**</i>	TitAq 12	Aquincum
11	269	<i>Aur. Superinus</i>	<i>praef. leg. I Adi. a. v. l.</i>	CIL III 4289	Brigetio
12	282–283	<i>Ael. Paternianus</i>	<i>praef. leg. II Adiut. a. v. l.</i>	TitAq 211b	Aquincum
13	287	<i>Aurel. Firminus</i>	<i>pref. leg. II Adi. ex prot.</i>	TitAq 71b	Aquincum
14	293–305	<i>Aur. Va[lenti]o(?)</i>	<i>pref. leg. II Adi.</i>	TitAq 94	Aquincum

*X Gemina Pia Fidelis, **II Adiutrix Claudiana

2. táblázat

A Praefectus legionis stábjához tartozó altisztek Pannoniában

Nr.	Kelt.	Név	Tisztség megnevezése	Irodalom	Lelőhely
15	2. sz. eleje	<i>C. Cornelius Felix</i>	<i>cornicular. praef. leg. eiusdem*</i>	TitAq 707	Aquincum
16	150–200	<i>G. Iul. Surus</i>	<i>b.f. pref. le. eiusd.**</i>	CIL III 15188 ⁴	[Császár]
17	3. sz. eleje	<i>P. Ael. Victorin.</i>	<i>b.f. pref. q.d. leg. II Adi.</i>	TitAq 501	Aquincum
18	211–222	<i>P. Val. Marcianus</i>	<i>adiut. p[raef. ?]**</i>	CIL III 4030	Poetovio
19	211–222	<i>C. Petil. Firmus</i>	<i>ex b.f. praef. leg. II Ad. p. f. A[- - -].</i>	TitAq 680	Aquincum
20	220 után	<i>Aur. Vindicianus</i>	<i>cornicul. prf.</i>	TitAq 287	Aquincum
21	3. sz.	<i>[- - - T]aurini.</i>	<i>[- - - p]raefecti [- - -]leg. XIII</i>	Hild 250	Carnuntum
22	3. sz.	<i>Aur. Iunianus</i>	<i>b.f. pr.</i>	CIL III 4301	Brigetio
23	244–249	<i>T. F. Valerianus</i>	<i>b.f. praef. leg. XIII G. Phil.</i>	Hild 44	Carnuntum

*II Adiutrix, **I Adiutrix, ***legionis X Geminae Antoniniana

Értékelés

A pannoniai oltárkövek mellékoldali díszeként nem ismerünk további példát a *patera*–gyümölcskosár együttesre. A mellékoldali ábrázolások olykor segíthetnek eligazodni az oltárnál végzett áldozatok jellegét illetően,³⁸ ám a *patera* és a gyümölcs mind az isteneknek szánt áldozatok,³⁹ mind a síráldozatok⁴⁰ során szerepet kaphattak. Pusztán a mellékoldali ábrázolások alapján nem dönthető el egyértelműen az Apáca utcai kőemlék funkciója. A síroltárok állítása Pannoniában kevésbé volt elterjedt szokás.⁴¹ A csekély számú pannoniai síroltárfeliratok egyike sem nevezi meg magát a felirathordozót (*ara*). Erre ott is csak elvétve találunk példát, ahol a síroltárok kedveltebb síremléktípusnak számítottak.⁴² Ellenben 30 biztos esetet ismerünk Pannoniából, amikor az áldozati / fogadalmi oltárt a feliraton az *ara* kifejezést használva „nevén nevezik”. Véleményünk szerint az Apáca utcai darab az utóbbiak számát gyarapítja és nem a pannoniai síroltárokét. Ha ez így van, akkor alkalmazhatók rá a pannoniai, feliratban nevesített oltárok általános jellemzői.⁴³ Ennél fogva a győri *ara* is olyan önálló kultushelynek (*locus*) tekinthető, amely alkalmas volt az áldozatbemutatásra. Valószínűleg szabadterben állhatott. Felállításra olyan környezetben képzelhető el, ahol érvényesülhettek az oltártörzs mellékoldali faragványai. A feliraton említett *legio* konkrét megnevezésének hiánya kapcsán felvethető, hogy az oltár „katonai territoriumon”, a szóban forgó csapattest által használt (*usus*) területen állt. Ezek a katonai területek egyébiránt a katonai *praefectus* (*legio* esetében a *praefectus castrorum* / *legionis*) közvetlen irányítása alatt álltak.⁴⁴ A felállítási helye – amely tehát katonai, hivatalos környezet és nem magánkörnyezet lehetett – bizonyára azonosította magát a *legiót*⁴⁵ és jogi szem-

³⁸ A Germania inferior-i Matrona-kultusz áldozati oltárait vizsgálva megállapítható, hogy a fő áldozat a legtöbb esetben a gyümölcs lehetett, amint ezt a gyümölcskosarakat tartó áldozókat, vagy az oltárra/asztalra helyezett gyümölcsöket ábrázoló mellékoldali jelenetek és az oltárok tetején kifaragott gyümölcsök bizonyítják. Lásd: ECK – KOSSMANN: *Votivaltäre* 86–87., 91. NOELKE: *Weihaltäre* 488., 497–499. Peter Noelke az aquincumi Adonis-oltár jobb mellékoldalán is gyümölcstálat tartó áldozószolgát ismert fel: NOELKE: *Weihaltäre* 524., 535. A talon lévő tárgyak kapcsán azonban megoszlanak a vélemények: gyümölcs (CIL III 10392 [DOMASZEWSKI]; SZABÓ K.: *Gefäßdarstellungen* Kat. 35), étel (NAGY T.: *Kőfaragás* 142.), hajfűrtök (NAGY M.: *Lapidárium* Nr. 162.), zöldségek (TitAq 29 [SZABÓ Á.]), halak (Lupa 9626 [HARL.]). Az oltár bal mellékoldalán ábrázolt szolgálattevőnél *patera*, *urceus* és *mappa* van.

³⁹ HERMANN: *Römische Götteraltäre* 58.

⁴⁰ DEXHEIMER: *Oberitalische Grabaltäre* 14.

⁴¹ A pannoniai síroltárokhoz tartozó középblokkok összefoglaló táblázatát lásd: BESZÉDES: *Auswertung* 309–311. Tabelle 5. = BESZÉDES: *A bölcskei kőfaragványok* 349–351. 5. táblázat.

⁴² A Dagmar Dexheimer által összegyűjtött 243 db észak-italiai síroltáron mindössze két esetben fordul elő az *ara* megnevezése: DEXHEIMER: *Oberitalische Grabaltäre* Nr. 184, 233. Noricumban 141 db síroltáron nem akad erre példa, vö: HANDY – POCHMARSKI: *Grabaltäre*; POCHMARSKI – WEBER-HIDEN: *Grabaltäre*.

⁴³ SZABÓ Á.: *Ara Pannoniában* 273–275.

⁴⁴ KOVÁCS: *A katonai territorium* 51–53.

⁴⁵ A *legio* konkrét megnevezésének hiányára a *praefectus legionis*ok és altisztjeik feliratain is akad példa Pannoniában: I. táblázat/Nr. 3., 9 és II. táblázat/Nr. 20., 22.

pontból is alkalmas volt kultuszhely létesítésére, oltár elhelyezésére. Ahogy a pannoniai példák mindegyike, az Apáca utcai *ara* felállítása is magánkezdeményezésből történhetett. A feliraton szereplő tisztség – akár a *praefectus legionis*, akár egy altisztje volt az oltárállító – valószínűleg a személyhez tartozó elemként tűnik fel a feliraton, nem pedig az oltárállítással kapcsolatban. A pannoniai példák alapján a győri *ara* – felállítási helyétől függetlenül – inkább a *sacra privata* keretében értelmezhető. Ahogyan Szabó Ádám fogalmaz, „a katonai [...] közeg kölcsönöz egy látszólagos állami jelleget az adott objektum *area sacráján* belül felállított oltároknak, azonban ez téves interpretáció a szövegekben megnevezett istenalakokat vagy az állítatások okait tekintve. Azaz a személyes vallásosság kibontakozásának és megnyilvánulásának a hivatalos- vagy állami közeg nem volt akadálya.”⁴⁶ A katonák egyébiránt 9 felirattal kiemelkedő létszámot képviselnek a 30 pannoniai *ara*-felirat állítói között. Két *praefectus* hivatalos hangvételű szövegeket állítatott a császárok üdvéért, mindkettőt a parancsnokságuk alá tartozó területen.⁴⁷ A feltételezett *posuit* állítmány alapján a győri *ara* funkcióba helyezéséhez, használatba vételéhez elegendő volt az oltárállítás. Az oltártörzs magasságát, szélességét és mélységét tekintve illeszkedik a feliratokban nevesített pannoniai oltárokhöz, amelyek reprezentatív módon magasak voltak. A téglatest formájú oltártörzs egy nagyobb méretű, különálló elemekből összeillesztett oltárhoz tartozott. Minimum 80 cm magas középrésszel, ennek egyharmadára rúgó lábazattal és fejezettel⁴⁸ számolva az oltár eredeti magassága legalább 135 cm volt. Ha valamilyen talapzatra helyezték, úgy még magasabb lehetett. A sérülések miatt a középrész alján és a tetején sem figyelhetők meg a csaplyukak, de a különálló elemek összeillesztése tetemes önsúlyuk révén csapolás nélkül is elképzelhető. A köemlék a *praefectus legionis* cím alapján a 2. század végére, vagy a 3. század első felére keltezhető. Ez paleográfiai érvekkel is alátámasztható, hiszen a felirat utolsó sorában alkalmazott *A ^ R* ligatúra az aquincumi példák alapján datáló értékkel bírhat, felbukkanása a 2. század közepe, de inkább vége előtt nem valószínű.⁴⁹

⁴⁶ SZABÓ Á.: *Ara Pannoniában* 275.

⁴⁷ SZABÓ Á.: *Ara Pannoniában* Nr. 6., 10., 16 (*praefectus legionis*), 17 (*praefectus cohortis*), 18., 19., 20., 25., és 26.

⁴⁸ Az áldozati oltárok alkotóelemeinek arányaihoz lásd: HERMANN: *Römische Götteraltäre* 11–12.

⁴⁹ FEHÉR – KOVÁCS: *Palaeographia* 117. = FEHÉR: *Nexus* 27–28.

SZAKIRODALOM

- AE = L'Année épigraphique (Paris). 1888–
- ALBANA: Aspetti = MELA ALBANA: Aspetti della burocrazia militare nell'alto impero. *Annali della Facoltà di Scienze della Formazione* 12. (2013) 3–39.
- BARKÓCZI: The population = BARKÓCZI LÁSZLÓ: The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. (1964) 257–356.
- BESZÉDES: Auswertung = BESZÉDES JÓZSEF: Auswertung der Steindenkmäler von Bölscke. In: Bölscke. *Römische Inschriften und Funde*. Hrsg. SZABÓ ÁDÁM – TÓTH ENDRE. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. 2.) Budapest, 2003. 283–328.
- BESZÉDES: A bölskei kőfaragványok = BESZÉDES JÓZSEF: A bölskei kőfaragványok értékelése. In: *A bölskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szerk. GAÁL ATTILA. Szekszárd, 2009. 325–369.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Ed. THEODOR MOMMSEN et al. Berolinum, 1863–
- CULLIN-MINGAUD: La vannerie = MAGALI CULLIN-MINGAUD: La vannerie dans l'Antiquité romaine: Les ateliers de vanniers et les vanneries de Pompéi, Herculaneum et Oplontis. (Archéologie de l'artisanat antique 3.) Naples, 2010.
- DEXHEIMER: Oberitalische Grabaltäre = DAGMAR DEXHEIMER: Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit. (BAR International Series 741.) Oxford, 1998.
- DOBSON: Kritische Betrachtung = BRIAN DOBSON: Kritische Betrachtung. In: ALFRED VON DOMASZEWSKI: Die Rangordnung des römischen Heeres. Köln–Graz, 1967². VI–LXI.
- DOMASZEWSKI: Die Rangordnung = ALFRED VON DOMASZEWSKI: Die Rangordnung des römischen Heeres. (Bonner Jahrbücher 117.) Bonn, 1908.
- ECK – KOSSMANN: Votivaltäre = WERNER ECK – DIRK KOSSMANN: Votivaltäre in den Matronenheiligtümern in Niedergermanien: Ein Reflex der städtischen und ländlichen Gesellschaften einer römischen Provinzstadt. In: *Religion auf dem Lande. Entstehung und Veränderung von Sakrallandschaften unter römischer Herrschaft*. Hrsg. CHRISTOPH AUFFARTH. (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 28.) Stuttgart, 2009. 73–102.
- EMION: Des soldats = MAXIME EMION: Des soldats de l'armée romaine tardive: les protectores (IIIe–VIe siècles ap. J.-C.) [Ph.D. dissertation]. Rouen, 2017.
- ENSSLIN: Praefectus = WILHELM ENSSLIN: Praefectus. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Vierundvierzigster Halbband: Praefectura bis Priscianus. Hrsg. KONRAT ZIEGLER. Stuttgart, 1954. 1257–1347.
- FEHÉR: Nexus = FEHÉR BENCE: Nexus. A ligatúrák használata Aquincumban. In: *Studia Epigraphica Pannonica (SEP) Vol. VI.: Felirattani újdonságok 2014-ben*. Szerk. KOVÁCS PÉTER – FEHÉR BENCE. Budapest, 2014. 16–38.
- FEHÉR – KOVÁCS: Palaeographia = FEHÉR BENCE – KOVÁCS PÉTER: Palaeographia Aquincensis. Aquincum görög és latin feliratainak paleográfiája. Budapest, 2018.
- GAITZSCH: Korb- und Seilerwaren = WOLFGANG GAITZSCH: Antike Korb- und Seilerwaren. (Schriften des Limesmuseums Aalen 3.) Stuttgart, 1986.
- GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek = GÁSPÁR DOROTTYA: Pannoniai síremlékek I–III. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén. (Bivio 4.) Budapest, 2016.
- GYÖRKE: Jelentés = GYÖRKE RÉKA: Jelentés régészeti szemlérlől – Győr, Apáca utca 36., hrsz. lakóépület felújítása. Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum Régészeti Adattár, Győr, 2022. január 21.
- HAMPEL: A pannoniai oltárok = HAMPEL JÓZSEF: A pannoniai oltárok alakja és díszítése. *Archaeologiai Értesítő* 29. (1909) 22–56.

- HANDY – POCHMARSKI: Grabaltäre = MARKUS HANDY – ERWIN POCHMARSKI: Grabaltäre im südlichen Noricum. Katalog, Auswertung der Inschriften und der Ikonografie. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 83. (2014) 57–99.
- HERMANN: Römische Götteraltäre = WERNER HERMANN: Römische Götteraltäre. Kallmünz, 1961.
- Hild = FRIEDRICH HILD: Supplementum epigraphicum zu CIL III. Das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien 1902–1968 [Ph.D. Dissertation]. Wien, 1968.
- KOVÁCS: A katonai territorium = KOVÁCS PÉTER: A „katonai territorium” és a veterani et cives Romani szervezet. Archaeologiai Értesítő 123–124. (1996) 49–62.
- KRAUSKOPF – SCHIPPOREIT: Körbe = INGRID KRAUSKOPF – SVEN TH. SCHIPPOREIT: Platten, Schüsseln, Körbe, Kästen und Truhen. In: Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA) V. Personnel of cult, cult instruments. Ed. MARK GREENBERG. Los Angeles, 2005. 262–286.
- LÁSZLÓ – M. KALÓ – SZÉCSI: Műemléki vizsgálat = LÁSZLÓ CSABA – M. KALÓ JUDIT – SZÉCSI ZSOLT: Győr, Apáca utca 36. Műemléki vizsgálat 2006. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ. 410/0413/ /2006.
- Lupa = FRIEDRIKE HARL – ORTOLF HARL: <http://lupa.at> (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern)
- MÓCSY: Die Bevölkerung = MÓCSY ANDRÁS: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959.
- MÓCSY et al.: Nomenclator = MÓCSY ANDRÁS – REINHARD FELDMANN – MÁRTON ERZSÉBET – SZILÁGYI MÁRIA: Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. (Dissertationes Pannonicae III:1.) Budapest, 1983.
- NAGY M.: Lapidárium = NAGY MIHÁLY: Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára. Budapest, 2007.
- NAGY T.: Commanders = NAGY TIBOR: Commanders of the Legions in the Age of Gallienus. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 17. (1965) 289–307.
- NAGY T.: Kőfaragás = NAGY TIBOR: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. Budapest Régiségei 22. (1971) 103–160.
- NOELKE: Weihaltäre = PETER NOELKE: Weihaltäre mit Opferdarstellungen und -bezügen in der Germania inferior und den übrigen Nordwestprovinzen des Imperium Romanum. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 58. (2011) 467–590.
- OSIER: The Emergence = JOHN OSIER: The Emergence of Third-Century Equestrian Military Commanders. Latomus 36. (1977) 674–687.
- PISO: Zur Reform des Gallienus = IOAN PISO: Zur Reform des Gallienus anlässlich zweier neuer Inschriften aus den Lagerthermen von Potaissa. Tyche 29. (2014) 125–146.
- POCHMARSKI – WEBER-HIDEN: Grabaltäre = ERWIN POCHMARSKI – INGRID WEBER-HIDEN: Grabaltäre im nördlichen Noricum. Die Denkmäler und ihre Stifter Ikonographische Auswertung der Grabaltäre im nördlichen Noricum. In: Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen. Der Stifter und sein Monument. Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie. 14. bis 20. Juni 2017, Graz / Austria. Hrsg. BARBARA POROD – PETER SCHERRER. (Schild von Steier 9.) Graz, 2019. 328–347.
- RICCI: Legio II Parthica = CECILIA RICCI: Legio II Parthica. Una messa a punto. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tom. I–II. Eds. YANN LE BOHEC – CATHERINE WOLFF. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20.) Lyon, 2000. 397–406.
- SCHAEWEN: Römische Opfergeräte = RENATE VON SCHAEWEN: Römische Opfergeräte, ihre Verwendung im Kultus und in der Kunst. (Archäologische Studien 1.) Berlin, 1940.
- SIEBERT: Instrumenta Sacra = ANNE VIOLA SIEBERT: Instrumenta Sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-, Kult- und Priestergeräten. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 44.) Berlin–New York, 1999.

- SOLIN – SALOMIES: Repertorium = HEIKKI SOLIN – OLLI SALOMIES: Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. (Alpha–Omega: Reihe A, Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie 80.) Hildesheim–Zürich–New York, 1994².
- STAUNER: Das offizielle Schriftwesen = KONRAD STAUNER: Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v.Chr. – 268 n.Chr.). Bonn, 2004.
- STAUNER: Rationes = KONRAD STAUNER: Rationes ad milites pertinentes: Organisation und Funktion der Binnenadministration militärischer Einheiten in der Frühen und Hohen Kaiserzeit. In: Die Verwaltung der kaiserzeitlichen römischen Armee. Studien für Hartmut Wolff. Hrsg. ARMIN EICH. (Historia Einzelschriften 211.) Stuttgart, 2010. 37–85.
- STROBEL: Strategy = KARL STROBEL: Strategy and Army Structure Between Septimius Severus and Constantine the Great. In: A Companion to the Roman Army. Ed. PAUL ERDKAMP. (Blackwell Companions to the Ancient World) Oxford, 2007. 267–285.
- SupplIt Imagines – Roma III = Supplementa Italica. Imagines. Supplementi fotografici ai volumi italiani del CIL. Roma (CIL, VI) 3. Collezioni fiorentine. A cura di MARIA GRAZIA GRANINO CECERE. Rome, 2008.
- SZABÓ Á.: Ara Pannoniában = SZABÓ ÁDÁM: Ara Pannoniában. Az oltárt megnevező feliratok. In: Studia Epigraphica Pannonica (SEP) Vol. XII. Felirattani közlemények és történeti tanulmányok 2020-ból. Szerk. KOVÁCS PÉTER – SZABÓ ÁDÁM. Budapest, 2021. 239–278.
- SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen = SZABÓ KLÁRA: Gefäßdarstellungen auf den Nebenseiten der Altäre. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens: Vortrage der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Hrsg. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Veszprém, 1991. 171–182.
- TitAq = Tituli Aquincenses. Cura ALFÖLDY GÉZA – KOVÁCS PÉTER – SZABÓ ÁDÁM. Budapestinum, 2009–
- WHITE: Farm Equipment = KENNETH DOUGLAS WHITE: Farm Equipment of the Roman World. Cambridge, 1975.
- WOLFF: Legio I Parthica = CATHERINE WOLFF: Legio I Parthica. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tom. I–II. Eds. YANN LE BOHEC – CATHERINE WOLFF. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20.) Lyon, 2000. 247–249.
- WOLFF: Legio III Parthica = CATHERINE WOLFF: Legio III Parthica. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tom. I–II. Eds. YANN LE BOHEC – CATHERINE WOLFF. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20.) Lyon, 2000. 251–252.

NEW ROMAN ALTAR FROM GYŐR

In January 2022, two carved Roman stone monuments were unearthed during the renovation of a 19th-century residential house in Győr (fig. 1). The stone monuments, which had been re-used several times, certainly did not belong together. On one of the stones, there was no discernible inscription or depiction. The other can be identified as the central block of an altar. The decorations of the sides and part of the inscription field have been preserved (fig. 2). On the left is a six-petalled rosette in a circular frame. This depiction is very rarely found on the stone monuments of Pannonia. In our opinion, it should be interpreted as a stylised representation of a handle-less sacrificial *patera*. Based on the known examples, most often a *urceus* was depicted on the other side as a *patera* pair (fig. 3-4). However, on the other side of this stone is a representation of a basket. The basket has one ear and is filled with round fruits. Only two fragmentary lower lines of the altar inscription have been preserved, and two fragments letters of the line above them (fig. 5). There are some remains of red colour in the letters. In the penultimate line, the letters *PRAEF LEG* can be identified (the ligatured *AE* letters only faintly), with *punctum triangulare* between them and at the end of the row. At the beginning of the last line there is a letter *A* and a letter attached to it, the latter could be a *B*, *P*, *R* or *D* based on the arcing. Only identifying it as *R* or *D* gives a sensible reading. The letter *A* ^ *D* could be an abbreviated form of the *legio* name, but we do not know of any inscription from Pannonia that shows the *Adiutrix legiones* without the unit number. It is therefore more likely to be *AR*, which is an abbreviated form of the altar itself. In Pannonia, we know of 30 altar inscriptions that name the type of the object. These are all votive inscriptions. The setting up of grave-altars was less common in Pannonia, so the altar in Győr could also have been a votive altar. The bottom of the third line of the inscription from the bottom is the lower part of a letter *B* or *D*, immediately followed by a vertical *hasta* fragment. These are either fragments of the name of the *praefectus legionis* or of one of the *officiales* (*beneficiarius* / *librarius* / *adiutor*). Based on the above, we propose the following interpretation options for inscription:

--] *b/di* [us] | *pr[a ^ e]f(ectus) leg(ionis) | a ^ r(am) [pos]uit.*

--] *b(ene)f(iciarius) | pr[a ^ e]f(ecti) leg(ionis) | a ^ r(am) [pos]uit.*

Based on the title *praefectus legionis*, the monument can be dated to the end of the 2nd century or the first half of the 3rd century (cf. tab. I-II).

[Modern find spot: Apáca str. 36. Győr, Hungary. Ancient find spot: Arrabona, Pannonia superior.]

Nándor Agócs – Molki Mosoni – Ernő Szabó